

درباره معماری اثری منحصر به فرد از دوره قاجار (قسمت دوم)

مسجدی تاریخی در همسایگی مجلس

هادی دقیق| در شماره پیشین درباره پیشینه سپهسالار و مسجدمدرسه‌ای گفتیم که عنوان ثبت ملی آن هنوز به نام‌اوست. همچنین چند واقعه مهم تاریخ ایران اواخر قاجار را در این مسجد مرور کردیم. شاید در این بین تصور شود که مسجد سپهسالار به واسطه گذشته تاریخی‌اش جزو آثار ملی است. اما باید گفت که هنر معماری این مسجدمدرسه آن قدر بی نظیر است که اگر به عنوان مثال این مسجد در حاشیه میدان نقش جهان اصفهان ساخته می شد، هیچ‌کس گمان نمی‌کرد قاجاری است و همه این بنا را هم سن بناهای زیبای دوره صفوی اصفهان می‌دانستند. این را گفتیم که همین ابتدا بگویم این مسجدمدرسه را با هیچ اثری از دوره قاجار نمی‌شود مقایسه کرد. هدف این نیست که بگویم دوره قاجار دوره نابودی معماری ایرانی است و هیچ اثر معماری ارزشمندی از این دوره نداریم. بلکه آثار معماری این دوره در سراسر ایران فراوانند و حتی بیشتر خانه‌های قدیمی که امروز کافه سنتی یا بوتیک هتل شده‌اند و در زیبایی و هنرشان شکی نیست. قاجاری‌اند. با این حال، واقعیت ماجرا به قلم محمدکریم پیرنیا در کتاب «سبک‌شناسی معماری ایران، خواندنی است؛ «روند معماری و هنر این سرزمین که تا زمان فتح‌علی شاه و محمدشاه همچون زنجیری پیوسته بود. در اثر خودباختگی فرهنگی به ویژه در زمان ناصرالدین‌شاه از هم گسست و به پسرفت دچار شد. «مسجد سپهسالار نیز هفده هجده سال پیش از مرگ ناصرالدین‌شاه و در دوره او ساخته شده است

در نگاه اول، مسجد سپهسالار با گنبد کم خیز و گلدسته‌های فراوانش، حس معماری مساجد استانبول را تداعی می‌کند. با این حال، دست معماران ایرانی دوره قاجار خیلی زود از زیر سردر ورودی برای بازدیدکننده مسجدرومی‌شود؛ آنجا که زرد قجری کاشی‌های مسجد زیر تابش آفتاب، تاریخشان را پررنگ‌تر از همیشه فریاد می‌زنند. با همه این‌ها، ترکیب عناصر معماری ایرانی و تزئینات کاشی‌کاری متنوع مسجد، روح معماری دوره صفوی هم به بنا دمیده است.

- از ورودی تا ایوان قیله

مسجد مدرسه سپهسالار در ضلع جنوب شرقی میدان بهارستان و جنوب مجموعه بناهای مجلس قرار دارد. آغاز ساخت این مسجد سال ۱۲۵۸ خورشیدی و زمان حیات میرزا حسین‌خان سپهسالار است. اما تمام‌شدن بنا با وجود پشتوانه موقوفات فراوانش، چندین سال طول کشید. مسجدمدرسه سپهسالار در زمینی بدقواره ساخته شده که یک چندضلعی نامنتظم است. با وجود این، معماران بناچنان با ظرافت اجزای مسجد را کنار هم چیده‌اند که تقریباً فضای پرت و بی‌استفاده در آن دیده نمی‌شود. مسجد به سبک چهارایوانی ساخته شده است و گنبدخانه‌ای در سمت قبله و شبستانی بزرگ و پرستون در شرق دارد. در طراحی اولیه شش ورودی برای مسجد تعبیه شده بود. ولی سال ۱۳۴۲ سه ورودی آن بسته شد و اکنون مسجد سه ورودی دارد. از میان این ورودی‌ها، ورودی غربی سردر اصلی است که در چند قدمی میدان بهارستان قرار دارد. این سردر با دو گلدسته و شش طاق‌نما در دو سوی ورودی تزئین شده است.

پس از ورودی، هشتی بناس‌ت که از طریق دو دالان به صحن مسجد می‌رسد. این هشتی پشت ایوان غربی است و دیوار این بین، یک دیوار مشبک آجری است که با لعاب فیروزه‌ای تزئین شده است و از میان حفره‌های مشبک می‌شود داخل حیاط را دید. پس از آن، حیاطی مربع‌شکل است که هر ضلعش تقریباً شصت متر است. حیاط چهار باغچه کوچک و حوضی در میانه دارد که در اطراف حوض پاشویه تعبیه شده است. دورتادور حیاط، حجره‌هایی است که در دو طبقه ساخته شده‌اند. طاق بیشتر بخش‌های بنا جنانگی است. اما در ایوان‌های شرقی و غربی از قوس رومی هم استفاده شده است. بزرگ‌ترین ایوان حیاط که به چهار گلدسته در دو سویش مزین است، ایوان سمت قبله است. گنبدخانه هم روی سقف همین ایوان است. در دو سوی این ایوان راهروهایی باربک با طاق رومی به مدرسه‌ها دسترسی دارند. کف این ایوان سنگ‌فرش است و دیوارش آزاره‌ای سنگی دارد. بالاتر از این آزاره، آجری است و کمی بالاتر از آن و تقریباً بیشتر سقف و مقرنس‌های زیر ایوان کاشی معرق است. ترکیب مصالح و تزئینات این ایوان به قدری چشم‌نواز است که چشم بازدیدکننده را گره به‌گره، آجر به‌آجر و کاشی به‌کاشی تا ارتفاع ۳۷ متری زیر گنبد می‌کشاند. اینجا معماران قاجاری همه هنرشان را پیاده کرده‌اند.

- بقیه بخش‌های مسجد

بالای ایوان شمالی که درست روبه‌روی ایوان پرکار سمت قبله است، یک ساعت تعبیه شده و دوسوی آن دو گلدسته است. این ساعت دو صفحه دارد؛ یکی به سمت مسجد و دیگری به سوی مجلس. گلدسته‌های ایوان شمالی برخلاف ایوان جنوبی از کف صحن مسجد شروع نمی‌شوند و از پشت قاب ایوان بیرون زده‌اند. ایوان شرقی کمی از ایوان شمالی بزرگ‌تر و پرکارتر است و به شبستان پرستون و زیبای مسجد می‌رسد، اما ایوان غربی کوچک‌ترین و کم‌تزئین‌ترین ایوان حیاط است که فقط به دیوار مشبکی می‌رسد که هشتی پشت آن است. دورتادور طبقه پایین حیاط ۲۹ حجره و طبقه بالا ۳۱ حجره هست. حجره‌ها چون برای استراحت طلاب ساخته شده‌اند، شامل ایوانچه، اتاق اصلی و بستو هستند. با وجود این، بیشتر اتاق‌های طبقه بالا ایوانچه ندارند و مستقیم به بهارخواب نرده‌دار بنا باز می‌شوند که گرداگرد حیاط می‌چرخد. این بهارخواب‌ها یا مهتابی‌ها در مقایسه با بناهای هم‌دوره، پیچیده‌تر طراحی شده است. به نقل از «دانشنامه جهان اسلام»، «وجود مهتابی‌ها از ویژگی‌های حجمی بناس‌ت. با ایجاد این مهتابی‌ها هم فضای خالی صحن از سادگی و یکدستی خارج شده و هم فضایی روشن برای حجره‌های طبقه بالا ایجاد شده است.»

بدنه هشت مناره بناکه پیش‌تر برشمردیم، آجری است و با کاشی هفت‌رنگ پوشیده شده است. در کل، بنای مسجدمدرسه سپهسالار بارها مرمت شده و حتی در بخش‌هایی دستکاری‌ها از طرح اولیه فراتر رفته است. یکی از فضا‌های مسجد که چندین سال پس از بی‌ریزی به آن اضافه شده، کتابخانه است. کتابخانه مسجد را ماکسیم سیرو، معمار فرانسوی که در ایران بسیار فعال بود، سال ۱۳۱۳ طراحی کرده است. این فضا تا سال ۱۳۳۹ دفتر فرهنگستان اول یا همان فرهنگستان ایران بوده است.

در کل، مسجدمدرسه سپهسالار ترکیب کم‌مانند قاجاری از عناصر معماری ایرانی اسلامی است و حضورش کنار ساختمان مجلس شورای ملی (امروز از سمت شمال به کتابخانه مجلس شورای اسلامی محدود می‌شود) باعث شده‌است همواره محل رفت‌وآمد چهره‌های ملی و مذهبی باشد. در نتیجه، ترکیب زیبایی و اهمیت تاریخی، آن را به مهم‌ترین مسجدمدرسه تاریخی تهران بدل کرده است.

شماره ۱۲

۴شنبه
۲۰ خرداد ۱۴۰۵
شماره ۱۲۴۸

۱۲

تاریخ و هویت

● سنگ‌های ضخیم مزین به خط‌های ظریف در مطلبی با عنوان «حکاکی نقش و نام بر مرمر و خارا» درباره سنگ‌هایی گفتیم که در آستان ملائک پاسبان رضوی نه محافظ دیوارها محسوب می‌شدند. نه جزئی از نهرها و سنگاپ‌ها و حوض‌های حرم بوده‌اند و نه حتی نام و نشان مدفونین در حرم را بر خود داشتند. درباره سنگ‌هایی گفتیم که در نقش کتیبه ظاهر شده بودند تا زینت‌بخش دیوار رواق‌ها و صحن‌های حرم حضرت رضا^ع باشند.

رواق‌های دارالحفاظ، دارالسلام، گنبد حاتم خانی، دارالسعادة، مسجد بالاسرمبارک، روضه منوره و حجره‌های صحن کهنه و نو از جمله اماکنی هستند که نمونه‌های ارزشمندی از این کتیبه‌های سنگی را در خود جای داده بودند؛ کتیبه‌هایی که بسیاری از آن‌ها اکنون در موزه آستان قدس جا خوش کرده است تا به عنوان میراثی گران‌بها از گذشته حرم برای آینده بماند. این کتیبه‌ها که بیشتر از جنس سنگ مرمر و سنگ خارا هستند با کنده‌کاری و قلم‌زنی مزین شده و برای نگارش محتوای روی آن‌ها هم عموماً از خطوط ثلث، نسخ و نستعلیق استفاده شده است. چنان‌که خط ثلث مزینان جملات عربی نظیر آیات قرآنی و ادعیه بوده است و خط نسخ و نستعلیق هم بستری برای کتابت وقف‌نامه‌ها، شرح‌حال‌نویسی‌ها و اشعار

● ذکر سال‌ها در قالب اعداد واقعی یا ارقام ابجد کارشناسان قدمت اغلب این کتیبه‌های سنگی را از دوره صفویه تا اواخر دوره پهلوی تخمین می‌زنند؛ با این حال، نمونه‌هایی نیز وجود دارد که به دوره‌های افشاریه، زندیه و حتی سلجوقی و تیموری تعلق دارند. در عین حال، تاریخ‌گذاری دقیق شماری از این کتیبه‌ها برای محققان ممکن نشده است؛ چرا که تنها بخش کوچکی از آن‌ها باقی مانده است.

تشخیص عمر کتیبه‌های سنگی باسه شیوه انجام می‌شود. نخستین و ساده‌ترین راه اعدادی است که روی آن‌ها حک شده است و سال ساخت آن را نشان می‌دهد. مانند دو مورد از اشعار دکتر قاسم رسا، ملک‌الشرا‌ی آستان قدس که محمد حسن رضوان به عنوان کاتب، ارقام ۱۳۸۵ و ۱۳۸۶ قمری را در کنار آن‌ها درج کرده است.

در دومین شیوه هم، این اعداد هستند که به کمک پژوهشگران می‌آیند، اعدادی که نه به صورت عادی، بلکه در قالب حروف ابجد و معمولاً در مصرع آخر اشعار ظاهر شده‌اند. کتیبه شعر دبیرالمملک فرانهای نوگرد روضه منوره به تاریخ ۱۲۸۷ قمری، کتیبه خرم بر بالای آزاره داخل گنبد حاتم خانی به تاریخ ۱۲۷۱ قمری، شعر قائنی بر بالای آزاره مسجد پشت سرمبارک به تاریخ ۱۱۰۰ قمری و شعر دیگری از وی در دارالحفاظ به تاریخ ۱۲۶۹ قمری نمونه‌هایی از این دست هستند. اما زمانی که اعداد و ارقام روی کتیبه‌ها از بین رفته یا اصلاً وجود نداشته باشند، راه حل جایگزین دیگری هم برای تخمین قدمت کتیبه‌ها وجود دارد، در این روش نوع سنگ به کارگرفته شده، شیوه‌های سنگ‌تراشی و مقایسه کتیبه‌های سنگی فاقد رقم با نمونه‌هایی با دوره زمانی مشخص، معمای تخمین عمر آن‌ها را تا حدودی حل می‌کند.

● **سنگ‌نوشته‌ها، بستری برای روایت تاریخ**
در بناهای تاریخی انواع مختلفی از کتیبه‌های سنگی وجود دارد؛ اما تنوع موضوعی کتیبه‌های سنگی به جا مانده در حرم رضوی را می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد. کتیبه‌هایی که قدیمی‌ترین آن‌ها، قطعه سنگ نفیسی است که در گودبرداری‌های اطراف حرم مطهر کاشش شده و بر روی قسمتی از آن‌ام عبدالعزیز بن آدم متعلق به سال ۶۱۵ قمری کنده‌کاری شده است. نخستین گروه، کتیبه‌هایی هستند که روی آنان،

کتیبه‌های سنگی؛ میراث خاموشی که قرن‌هاست در حرم رضوی سخن می‌گوید(قسمت دوم)

سنگ‌هایی که حافظه حرم شدند

کتیبه ساخت بنای دارالضیافه

زهرارنگنه| کتیبه‌ها یادگارهایی خاموش اما گویا هستند که آنچه بر گذشتگان مارفته و آنچه به دست آنان ساخته شده است را قرن‌ها با خود حفظ کرده‌اند. گاهی این روایت‌ها بر کاشی و گچ نقش بسته‌اند و گاه بر سنگ‌های سخت و ماندگار حک شده‌اند تا پیامشان به آینده‌های دور نیز برسد.
در حرم امام رضا^ع، سنگ‌نوشته‌ها تنها زینت رواق‌ها و دیوارها نیستند؛ هر کدام روایتگر واقعه‌ای تاریخی، نام‌بانی و هنرمندی فراموش شده، شعری در ستایش اهل بیت^ع یا نشانی از روزهای تلخ و شیرینی هستند که بر این آستان گذشته است؛ از مرمرهایی مزین به آیات قرآنی تا سنگ یادمانی از توپ‌بندی روسی در حرم.

آیات الهی قرآن، ادعیه، احادیث و صلوات بر پیامبر^ص و اهل بیت^ع نقش بسته است. دومین نوع نیز کتیبه‌های سنگی حاوی اشعاری است که عموماً در ثنای امام رضا^ع، ثواب زیارت ایشان و حضرات معصومین^ع سروده شده است. اما شاید مهم‌ترین نوع کتیبه‌ها از نظر تاریخی، سنگ‌نوشته‌هایی هستند که پیام گذشتگان را از روزگاران دور به امروز آورده‌اند. کتیبه‌هایی که متن حک‌شده روی آن‌ها، روایتگر تاریخ ساخت، نام بانی و معماران و استادانی باشد که آن بنا حاصل هنرآفرینی آنان است. موارد ارزشمندی مانند کتیبه مسجد قتلگاه، کتیبه‌های مدارس باقریه و بهزاده، کتیبه تعمیر رواق گنبد حاتم خانی، کتیبه ساخت بنای دارالضیافه و سنگ یادمان واقعه به توپ بستن حرم امام رضا^ع که در ادامه به معرفی برخی از نمونه‌های به جا مانده از دوران قاجاری می‌پردازیم.

● **کتیبه ساخت بنای دارالضیافه**
این کتیبه قاجاری، از معدود یادگارهای باقی‌مانده

انجمن بجای خشت و آجرگرد کرد/ دیدی این رشک خورق را بشمارند ازهر/
در بنای این همایون کاخ کیوان پاسبان/ تا برآورد این بنا را خویر از آسمان/
تاابد ماندی و رانگشت حیرت در دهان،

● **کتیبه رواق گنبد حاتم خانی**
این کتیبه سنگی نیز از یادگارهای دوره قاجار و مربوط به روزگار حکومت ناصرالدین‌شاه است؛ اثری که زمانی احتمالاً در رواق گنبد حاتم خانی نصب بوده است. سنگ کتیبه با طول حدود ۱۸۴ سانتی‌متر و عرض ۸۴ سانتی‌متر، به خط نستعلیق نگاشته شده و در حاشیه آن نام هنرمندان و بنیان اثر دیده می‌شود؛ نام‌هایی که هر کدام بخشی از روند شکل‌گیری این اثر را روایت می‌کنند. بانی کتیبه، محمدعلی بیگ افشار، از حکمرانان خراسان در دوره ناصرالدین‌شاه بود و اجرای آن با اهتمام مشهدی باقر به پایان رسید. منبت‌کاری اثر را هنرمندی به نام قاسم انجام داده و کتابت آن نیز به دست آقا محمدخان صورت گرفته است. در ردیف بالای کتیبه، «اذن دخول حرم» و «بسم... الرحمن الرحیم» و نام منبت‌کار حک شده است. در متن اصلی کتیبه نیز در کنار دعایی برای ورود به حرم، به ساخت و اتمام آزاره رواق در عهد ناصرالدین‌شاه اشاره شده و نام محمدعلی بیگ افشار و مشهدی باقر در متن آمده است. این سنگ‌نوشته افزون بر ارزش مذهبی، سندی از حضور هنرمندان منبت‌کار و کتیبه‌نویس عصر قاجار در حرم رضوی است. نام «قاسم» که در حاشیه کتیبه آمده، از جمله هنرمندانی است که در مرمت‌کاری و کتیبه‌نگاری آستان قدس فعالیت داشته است و رد هنر او در آثار دیگری از این دوره نیز دیده می‌شود.

● **سنگ یادمان واقعه به توپ بستن حرم امام رضا^ع**
این سنگ یادمان، یکی از تلخ‌ترین و در عین حال مهم‌ترین روایت‌های تاریخی حرم امام رضا^ع را در خود حفظ کرده است؛ یادبودی از واقعه به توپ بستن حرم در اواخر دوره قاجار، که در سال ۱۲۳۰ قمری برابر ۱۲۹۱ خورشیدی ساخته شد. جنس این سنگ که امروز در مخزن سنگ موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، از مرمر سفید است و با ابعاد ۱۴۶ در ۷۵ سانتی‌متر، متنی بلند و منظوم را در قالب ۲۳ سطر نستعلیق در خود جای داده است. ترکیب بندی اثر حال‌وهوایی آیینی و رسمی دارد. متن درون طرحی محرابی نوشته شده و پیرامون آن با قاب‌بندی مستطیل شکل، نقوش اسلیمی و رنگ آمیزی تزئین شده است. کتابت اثر را غلامحسین کیمیا قلم انجام داده، محمدتقی موسوی منبت‌کار آن بوده و اشعار کتیبه سروده هاشم هاشم‌نسب است. در حاشیه‌های سنگ نیز نام هنرمندان و وابستگان آستانه ثبت شده؛ از جمله حسین موسوی که نقاش باشی آستانه مبارکه بوده است.

شعر کتیبه با توصیف روزهای آشوب آغاز می‌شود؛ روزگاری که «روضه سلطان دین» در میان فتنه و غبار فرو رفت و فضای حرم، به تعبیر شاعر، چون ماهی در محاق و خورشیدی در غبار دیده می‌شد. شاعر، آشوب را حاصل چهل وشقاوت می‌داند و از بارش «تگرگ آتشین» بر گسترانی سخن می‌گوید که روح الامین بر آن سایه افکنده بود. در بخش‌های میانی نیز اندوه وارد شده بر خاندان پیامبر^ص و حرمت شکسته‌شده حرم بازبانی ادبی و سوگوارانه توصیف می‌شود.

اما متن تنها روایت ویرانی نیست؛ بخش پایانی کتیبه به بازسازی و آبادانی دوباره حرم اختصاص دارد. شاعر از اقدام نیرالدوله و خادمان آستانه برای مرمت این درگاه سخن می‌گوید و حضور شاه در آغاز بازسازی را ثبت می‌کند؛ جایی که به روایت کتیبه، شاه نخستین آجر را با دستان خود بر جای می‌نهد. در پایان نیز ماده تاریخ اثر در عبارت طاق ایمان شد به این عمران به معنی پایدار، آمده است.

درباره عکسی ۸۵ساله از حرم مطهر

تزئینات متفاوت حجره‌های صحن عتیق

سقف مشاهده کرد. در تصویر مورد بررسی که متعلق به دهه ۱۳۲۰ خورشیدی است، چند نکته دیگر تاریخی هم وجود دارد که باید به آن‌ها توجه کرد؛ نخست، حفاری‌های سمت چپ عکس که مربوط به ایجاد مقبره مطهر رضوی، هنوز هم متداول است و در صحن، برخی از مزارهای موجود در صحن را که دارای سنگ قبر برجسته بوده و در

جایگزین شده‌اند. استفاده از نقاشی برای تزئین فضای درونی و بیرونی حرم رضوی از قرن‌ها قبل متداول بود و باید آن را نخستین الگوی تزئینات رنگی در این مکان مقدس بدانیم. استفاده از نقاشی در تزئینات حرم مطهر رضوی، هنوز هم متداول است و در برخی رواق‌ها مانند رواق بزرگ دارالحجه، می‌توان نمونه‌هایی از آن را در تزئینات

مرضیه ترابی | ایوان جنوبی صحن عتیق، یکی از قدیمی‌ترین ایوان‌های حرم رضوی است و قدمت آن به دوره تیموری می‌رسد. هر چند که به احتمال پیش از آن دوره هم، در فضای مذکور رد و نشانی از ایوان و ورودی به حرم رضوی وجود داشته است. این ایوان، در امتداد تعدادی صغه کوچک قرار داشته که بعدها و در دوره صفویه، با الگوبرداری از آن‌ها، ورودی حجره‌های صحن در دو طبقه ساخته شده‌اند. با وجود آنکه ساختار این صغه‌ها، طی سه قرن اخیر دست نخورده باقی مانده، اما تزئیناتشان به صورت گسترده دستخوش تغییر شده است.

این موضوع را می‌توان در مطالعه عکس‌های مربوط به جبهه جنوبی صحن عتیق، به خوبی متوجه شد. «فوق‌حرم» امروز، عکسی متعلق به اوایل دوره پهلوی دوم است که در آن می‌توان الگوی متفاوتی را از تزئینات صُغه‌ها و ورودی حجره‌های صحن عتیق، در مجاورت ایوان طلا و پنجره فولادی مشاهده کرد. این تزئینات، به احتمال زیاد نقاشی همراه با آینه‌کاری هستند و امروزه صرفاً با آینه‌کاری‌های مختصری بر روی لایه‌ای از گچ،

فتو حرم

عکس‌های قدیمی قابل تشخیص هستند، تسلیخ کرده‌اند. مقبره‌های موجود در صحن عتیق، در جریان ایجاد رواق دارالحجه در دهه ۱۳۰۰ خورشیدی، به طور کامل از بین رفت. دوم، وضعیت پنجره فولاد است که «خفنگ» بالای آن را برداشته‌اند. «خفنگ» به فضای بالای پنجره فولاد گفته می‌شد که بامک آن، تمام ورودی صغه پوشانده شده بود. در این تصویر، نشانی از خفنگ وجود ندارد. سوم، چراغ‌های نصب شده در بالای ورودی هر صغه است که نشانی از الگوی قدیمی قاب‌های نگهداری لامپ الکتریکی در خود دارد و می‌تواند برای علاقه‌مندان به موضوع روشنائی در حرم رضوی، در کنار مطالعه چراغ‌های برق نصب شده در داخل صحن، جذاب باشد. نرده‌های سنگی برخی از صغه‌هاست که ظاهر آن‌ها را به فضای خاص جهت امور اداری یا دینی تبدیل می‌کرد. به عنوان نمونه می‌توانید با دقت در دومین صغه از سمت چپ پنجره فولادی در عکس، چنین نرده‌ای را مشاهده کنید. این نرده‌ها در دوره قاجار با نام «طارمی» شناخته می‌شد که انواع سنگی و چوبی داشت.